

ALGIS KALĖDA

Sugrižimai mūsų laikais: Juozo Apučio aktualumas „tada“ ir „dabar“

Anotacija: Straipsnyje vieno savičiausių lietuvių prozininkų kūryba regima laiko perspektyvoje, brėžiant trajektoriją tarp „tada“ (XX a. 8–10 dešimtmečio kritikos vertinimai) ir „dabar“ (šiandienos požiūris). Fiksuojami kertiniai rašytojo recepcijos postulatai, kurie aprėpė vėlyvojo sovietmečio legitimumo ribas ir estetinius atradimus, akcentuojama anksčiau kritikos nepakankamai vertinta Apučio kūrybos sąlygiškumo ir parabolės dimensija. Pasitelkiant naratologijos, semantinės analizės prieigas naujai perskaitomi kai kurie apsakymai, nevengiant dialogo su skirtingų metodologinių perspektyvų interpretatoriais.

Raktažodžiai: lietuvių proza, Juozas Aputis, apsakymas, vėlyvasis sovietmetis, parabolė.

I

Rašyti apie aktualumą kūrybos, su kuria gyveno ir gyvena jau ne viena karta ir kuri jau pusamžis nuolatos vardijama tarp iškiliausių lietuvių literatūros pavyzdžių, nėra dėkingas užsiėmimas. Negi stengsies grįsti tai, kas ir taip aišku? Negi ieškosi naujų argumentų, jau daug syk išsakytų labiausiai kompetentingų mūsų literatūrologų? O vis dėlto kažkaip nejučiomis vis tiek maga pasitikrinti susiformavusią nuomonę, atsinaujini jautimus, – ar jie po ilgamečių patirčių neblėsta? Ar jų neišdildė kitų lektūrų ir kitų meninių įspūdžių svaigus srautas? Kokias refleksijas *dabar* kelia kūriniai, kuriuos skaitėme *tada* ir gaudyte gaudėme skleidžiamą išrašytų žodžių magiją ir žavėjomės anos kartos atsidavimu literatūrai?

Juozo Apučio, kaip ir jo bendraamžių, laikysena, formuluojamos ištartys imponavo savo artumu ir tikrumu; dar sklido kone legendiniai pasakojimai apie šelmiškus jų nuotykius po kavines, „Tauro“ bendrabutį, kivirčius ir

pokštus su garbiais dėstytojais, o lygia greta – principingi priešginūs idėjiniai ginčai, kibimai į atlapus dėl literatūros vertybių, menininko sąžinės, dėl savo vaidmens, orumo, misijos, garbės. Ir nereikėtų vengti dabar gal kiek keistokų, gal jau nelabai suprantamų žodžių, kuriuos gludino ana karta, – su jais buvo ateinama vieškeliais, o dabar važinėjama džipais. Tad kaip derėtų suvokti jų pasirinktą tolimesnį kelią, taip giliai įsispaudusį mūsų visų jausenoje? Apie visos generacijos laikysenas neseniai įtaigiai rašė Viktorija Daujotytė; ji, be kita ko, pabrėžė:

Vienkarčiai ir tam tikra prasme vienverčiai, ypač jei kalbėtume apie Marcelijų Martinaitį, Juozą Aputį, Romualdą Granauską, jausdami juos kaip svarbiuosius lietuvių, o ypač žemaičių, prigimtinės kultūros liudininkus, labiausiai – sunkiuoju okupaciniu laiku. Retas atvejis – beveik vienmečiai (M. Martinaitis, J. Aputis gimę 1936 m., R. Granauskas 1939 m. – jauniausias; du iš pietų Žemaitijos, iš Raseinių, vienas iš šiauriau, iš Skuodo) XX a. pabaigoje įvykdė lyg kokią senosios lietuvių kultūros reviziją, suėmė, tarsi į branduolį sutelkė agrarinės lietuvių kultūros modelius, žmonių tipus, kalbėjimo būdus, intencijas ir intonacijas. Buvo vienas kitam dėmesingi, atidūs, nujautė, kad tai, ką kiekvienas daro, yra svarbu, kad visi tai supranta, bet apie tai tarp savęs nekalba. Kam, jei ir taip, be kalbėjimo, aišku?¹

Dabartinais laikais, kai kone veši pramogų kultas, svarbu kalbėti ir apie platesnes vaizdavimo nuostatas. Liudistinių pomėgių bei išraiškų būdų erdvėje be galo svarbus pats Apučio kūrinų solidumas, rimtumas, kai autorius nenusileidžia iki „publikos“ lygio, nesiekia jos dėmesio ir prielankumo pikantiškomis scenomis. Šis prozininkas „grąžina prie senokai primirštų egzistencinių reikšmių, kalba apie dalykus, kuriuos iš literatūros esame beveik išstūmę kaip neturinčius komercinės paklausos“². Juo labiau dabar, kai gyvename sumišusių vertybių entropijos pasaulyje, grėsmingoje „vulkano papėdėje“, ir rašytojas tą neišvengiamai ateinančios prarasties būseną skausmingai jautė. Cituodamas Aputį Albertas Zalatorius rašė:

-
- 1 Viktorija Daujotytė, „Poezija ten buvo pamerkta kaip kvietka...“, *Nemunas*, 2016 04 07–20, p. 11.
 - 2 Jūratė Sprindytė, „Genties pirštas“, *Literatūra ir menas*, 2005 07 15, p. 33.

Žmogiškumą Aputis laiko turbūt pačia patikimiausia vertybe, kokią mes, kaleidoskopiškai kintančio amžiaus liudytojai, turėtume išsaugoti ir perduoti ateities kartoms, nes galbūt tik „žmogiškumas tarp judėjimo pamišimo sutrauktųjų dienų ir naktų ir bus tas akmuo, prie kurio trupinių bliaudamas kada nors šliesis žmogus?“³.

Iš tokių nuostatų radosi rašytojo pasirinktys, išreiškiamos išgrynintose alternatyvose, kada reikia nedvejojant parodyti savo principines „arba–arba“. Vieną iš tokių *išsublimuotų* lemtingų būsenų matome įsimenančioje novelėje „Autorius ieško išeities“ (rinkinys *Sugrįžimas vakarėjančiais laukais*): „Autorius stačiai nerado kitos išeities: ką daryti, nuogomis rankomis susidūrus su geležimi kaustyta niekšybe? Autorius palaiko studento galvojimą, tačiau tos minties jis būtinai neperša, kiekvienam valia pasirinkti savo sprendimą.“⁴ Tokiomis mintimis užbaigiamas kūrinėlis apie stipresnių įžulėlių išniekintą nedrąsų vaikinuką. Jame vaizduojama visai paprastutė scena, kurioje, atidžiau išsižiūrėjus, vis dėlto iš esmės susirungia tartum dvi archetipinės jėgos, tiesiog du pasauliai. Pirmasis (trijų prievartautojų), smurtingos jėgos valdomas gaivalas, ir antrasis, trapus, negalintis tai jėgai pasipriešinti, pasaulėlis. Pastarajam į pagalbą puola studentas (gynėjas), kuris nori apginti prievartaujamą, tačiau neturi, kaip dabar pasakytume, „galios centro“. Tad šiame pasaulių susidūrimo, kai tampa akivaizdi prievartos ir smurto pergalė, studentui lieka vienintelis ginklas: „Turiu tik vieną išeitį – užrakinti, geležimi apkaustyti amžiną neapykantą... Tiktai tiek...“⁵

Hiperboliškai pabrėždamas ir suabsoliutindamas personažo apsisprendimą („viena išeitis“, „amžina neapykanta“ ir pan.), autorius vienkartinę buitinę situaciją kilstelį į apibendrinimų lygmenį. Adresato dėmesys, emocijos bei konotacijų srautas išsklinda ir yra fokusuojamas toli už teksto ribų. Šitokia dichotominė, neretai netgi alternatyvinė („smurto–aukos“, „jėgos–silpnumo“, pagaliau „gėrio–blogio“) priešprieša, įprasminama per ilgus amžius pasaulio kultūroje begaliniais variantais ir aibe pavidalų, yra itin sugestyvi. Aputis įsijungia į tą permanentinę vaizdavimo tradiciją atkartodamas jos archetipinę prasmę. Pasitelkia tiesioginius pasakotojo žodžius (autorius *porte parole*) ir iškelia ją už konkrečiau vaizduojamo pasaulio ribų, suteikdamas jai universalumo. Sakytum, šiuo atveju novelėje netiesiogiai taikomas sinekdochos, *pars pro toto*, principas: menkutis,

3 Albertas Zalatorius, *Prozos gyvybė ir negalia*, Vilnius: Vaga, 1988, p. 126.

4 Juozas Aputis, *Gegužė ant nulūžusio beržo*, Vilnius: Vaga, 1986, p. 470.

5 *Ibid.*

elementarus buities epizodas tampa be galo imliu žmogiškosios patirties atveju. Kūrinio struktūra tarsi atsiveria į užtekstinę erdvę, ir meninė fikcija susiliečia su esama, tiesiogiai stebima tikrove, netgi į ją įsilieja ir tampa numanomu artimos realybės dėmeniu.

Tokių pasakotojo (naratoriaus) statusą, vartojant literatūrologinius terminus, naratologijos teoretikai vadina „pažeistu“; – jis būdingas, Dainiaus Vaitiekūno nuomone, pavyzdžiui, Broniaus Radzevičiaus romanui *Priešaušrio vieškeliai*, kuriame atsivėrimai į konkretų būties pasaulį yra egzistencijos pilnatvės ženklas. Pagal savo santykį su pasakojamais įvykiais pasakotojas yra tarytum susidvejinęs: jis vadintinas drauge ir ekstradiegetiniu (esančiu už konkrečios fikcijos ribų, nedalyvaujančiu veiksmu), ir (intra)diegetiniu naratoriumi (esančiu įvykių vertintoju ir įsiterpiančiu į minėtą fikciją)⁶. Kitaip tariant, yra ne tik veiksmo stebėtojas, bet ir angažuotas jo dalyvis, gebantis savo asmenines refleksijas tarsi nejučiomis paversti ir kitų asmenų savastimi. Tai ne vien tiesioginis emociingas reagavimas, gana dažnai sutinkamas mūsų prozoje, bet kartu ir tam tikra galia, leidžianti peržengti savo uždarumo ribas, įsijautimas į *kito* žmogaus būseną. Empatija šiuo atveju tampa visuotinė, ji apgaubia skriaudžiamus personažus, visus aplinkinius žmones, pasakotoją bei visą pasaulį, ir Aputis pats tarsi nepastebimai tampa viso to vyksmo dalyviu. Tokį ypatingą pasakotojo atjautos talentą (o gal tiesiog nesąmoningą dieviškąją dovaną?) turėjo Jonas Biliūnas, mažame krislelyje mokėjęs paregėti kažkokį visuotinumą alsavimą. Mūsų laikais toks gebėjimas nyksta, atrofuojasi, tampa nereikalingas ir kartais juokingas.

Panašias ekstremalias būsenas modeliavo žymus lenkų rašytojas ir literatūros tyrinėtojas Stefanas Chwinas, iškėlęs individo tvermės ir atsakomybės ribų klausimus. Pasak jo, esti tokių situacijų, kai žmogus atsiduria padėtyje, iš kurios negali būti normalios, žmogaus protui priimtinos išeities. Pavyzdžiui, jau gana aktualus ir kraupus mūsų dienų klausimas, susijęs su tokia situacija. Savižudžių teroristų saujelė užgrobia milžinišką keleivinį lainerį ir nukreipia jį į dangoraižį. Lėktuve keli šimtai žmonių, tarp jų keliasdešimt moterų, vaikų, nėščiosios. Ką turi daryti dangoraižį saugantis snaiperis, į skrendantį gigantą nutaikęs didžiulę raketą... Paleisti ją ir numušti visus keleivius kartu su teroristais ar ne? Svarsto: gal skrenda ne į dangoraižį... gal nepataikys į pastatą... O jeigu vis dėlto pataikys,

6 Plg. Dainius Vaitiekūnas, „Gèrard’o Genette’o naratologija“, *Žmogus ir žodis*, 2002, Nr. 11, p. 39.

tada žus pastate dirbantys tūkstančiai žmonių, kartu ir keleiviai, šios moterys ir vaikai? Bet gal išgelbės koks nors stebuklas, ir lėktuvas pasuks į šoną... O jei ne? Tokios mintys sukasi neapsakomu greičiu, jos persmelkia visą individo esybę, sukrečia žmogiškumo pamatus, ir nuo tokio galvojimo jis patiria milžinišką šoką. Griūva snaiperio žmogiškumo pamatai, ir jis išprotėja.

II

Aputis, regis, prisiliečia prie tokių nepaaiškinamų arba kitiems nesuprantamų situacijų, kurios liudija personažą patiriant impulsyvų asmenybės trikimą, tam tikrą disharmoniją, kuri prasiveržia aplinkiniams nesuvokiamais poelgiais. Tokio pobūdžio novelių randame rinkinyje *Sugrįžimas vakarėjančiais laikais*, nuo kurio pasirodymo, beje, šiemet sukanka keturiasdešimt metų. Jūratė Sprindytė Apučio 70-mečio proga (2006) kalbėjo apie to meto jo knygų reikšmę: rašytojas „priminė pajautą, kad visiems kartais būna taip liūdna, kai ,atrodo, kad esi svieto laikrodis, ir ne toks, kurį prisuka, o toks, nuo kurio viskas priklauso“. Tai citata iš novelės ‚Horizonte bėga šernai‘ to paties pavadinimo knygoje, kuri, kaip ir novelių rinkinys ‚Sugrįžimas vakarėjančiais laikais‘ (1977), ryžtingai pasuko lietuvių novelę iš buities į būtį. Kad ir kaip patetiškai skamba ši ketvirtoji tezė, tokio posūčio labai reikėjo meto oficiozinei prozai atsverti⁷.

Vos prisiliesdamas prie intuityviai suvokiamų giluminių jautimų autorius meistriškai modeliuoja nesąmoningumo nuojautos kontūrą. Čia regime, be kita ko, tokias meistriškas noveles kaip „Griškėlis šienauja dvi savaites“, „Pasimiegojimas prie krosnies“, „Arkliai akyse“, „Žalias laiko vingis“, „Keli žodžiai apie Romą Šimelį“, „Ledynų šauksmas“, „Išėjimas iš namų“, „Pirmosios nuodėmės priminimas“, „Ak, Teofili!“, „Trys novelės su šunimi“, „Autorius ieško išėities“. Šie chrestomatiniai, vadinamuosius laiko išbandymus atlaikę kūriniai savin suima ne tik pasakojimo stiliaus grožį, sugestyvumą, bet ir tam tikrus pasaulėvokos vektorius. Jie padeda sutelkti prasmių sklaidą į eksponuotą motyvų seką (tarkim, vaiko jauseną, kaimo žmogaus kontempliatyvumą), magišką laiko sukuriavimą, o gana dažnai – įkontekstinta autoriaus orientyrus link slaptingų nesąmoningumo, pasąmonės gelmių. Iš kur tos sugestijos, atrodytų, *paprastuose*

7 Jūratė Sprindytė, „Ak, Aputi! Kelios tezės ir vienas linkėjimas“, *Nemunas*, 2006 06 15, p. 4.

pasakojimuose apie kasdieniškus personažus ir kone kiekvienam skaitytojui iš artimos aplinkos pažįstamų žmonių gyvenimus?

Vienas iš mįslingiausių (bent man) šio rinkinio kūrinų – novelė „Žmogiškumo jėga“, kurioje vaizduojama savižudybės mįslė ir personažą ištikusi destruktija. Trumpai priminsiu jo fabulą, paryškindamas kelias teksto „slaptavietes“, kurių nesugebėjau visiškai adekvačiai ir vienareikšmiškai atpažinti bei dekoduoti. Pasakojimas prasideda nuo fabulos finalinių scenų, o vėliau retrospektyviai grįžtama į išsamią priešistorę:

Prie didžiosios eglės žmogelis užvertė galvą aukštyn. Keli metrai nuo žemės iš sudiržusio liemens buvo išlindusi sausa ir stora šaka, kuri Vaciuokui ir pasitarnavo. Vaciuoką žmogelis neblogai pažinojo, jis buvo neseniai parsigabenęs iš gretimo kaimo pačią ir sau gražiai gyveno nebjaurioj troboj su ta pačia ir dar su savo motina. Nebjaurioje troboje per karą ir po karo laikėsi ir mokytojas, jis nuomojo kambarį, kurį *pilną priekrovė* [paryškinta mano – AK] vokiškų, lenkiškų, prancūziškų knygų. Ir ne šiaip sau knygelių, o ir storų enciklopedijų, kur, atsivertęs tinkamą puslapį, *galėjai sužinoti, ką panorėjęs* [paryškinta mano – AK].⁸

Vaciukas iš mokytojo ir motinos pramoko kalbų ir labai daug skaitė. Mokytojas mirė, jam „pastatė paminklą, ant kurio buvo išrašyti paties velionio sugalvoti žodžiai: „*Kas iš to būtų?*“ Blaivūs žmonės sakydavo, kad tai didžiausia nesąmonė, bet žmogeliui, dabar tebežiūrinčiam į eglę, žodžiai patiko, geri jie buvo ir motinos vaikui, kaip sakyta, dabar jau nebegyvam, o tada dar gana smagiam vaikigaliui“⁹.

Novelėje papasakota istorija tarsi susideda iš dviejų dalių: pirmojoje kalbama apie Vaciuoko gyvenimą iki jo savižudybės (čia svarbūs mokytojas, motina, žmona), antrojoje – apie anoniminių žmogelių, kuris prijaučia minimiems personažams, nors drauge laikosi kiek atokiau. Po šio tragiško įvykio jis it detektyvas stengiasi išsiaiškinti mirties priežastį ar motyvus. Deja, šios įstangos nėra itin vaisingos, jos tik leidžia intuityviai atjausti kito žmogaus (šiuo atveju Vaciuoko) mintis ir veikia pasėja sieloje kažkokį nerimą. Nuo to laiko žmogelis pasikeičia, jo veiksmai tampa nesuprantami kitiems ir nepaaiškinami jokia logika –

8 Juozas Aputis, *Gegužė ant nulūžusio beržo*, p. 416.

9 *Ibid.*

Keistas jausmas žmogelį apniko nuo to karto: kiekvienam jis mielai nuo pradžios iki galo pasakodavo viską, kas buvo, pasidarė labai geras, visus mylėjo, eidavo kam padėti arus apdirbti, kam išsikulti miežius, kam, susirengus į didelį miestą, vaikus pasaugoti, o kartais paprasčiausiai žmones jis tik palydėdavo iki autobuso, o paskui, likęs paplentėj ir žiūrėdamas į tolstančią mašiną, apgailestaudavo, kad viskas taip greitai pasibaigia. Parėjęs į namus, kur nuo seno buvo vienas su prijaukintu stirniuku, sėdėdavo, rankas pasidėjęs ant stalo krašto, ir jam *rodydavosi, kad jis jau yra šį tą supratęs*, ir Vaciuкас, ir mokytojas, kurių jau nebeturėjo, darėsi dar artimesni. Žmoguiui dabar jau įskaudo galvą, bet dar kiek pažiūrėjo jau nebe į šaką, o į eglės viršūnę; žmogelį apėmė net gaudumas, prisiminus, kokias *grožybes tada matė iš tos eglės* ir kad visas tas grožybes matė paskutinį sykį ir Vaciuкас...

Jis ima kartoti mokytojo žodžius „*Kas iš to būtu?*“, perka kažkokius gelžgalius, kojines, kuriomis apmauna kitą žmogų, verkia ir galop išėina viską palikęs „nosies tiesumu“.

Išskaidžius kūrinį į atskiras sekas, matome kelių semantinių plotmių sampyną; jų centrus lemia: 1) uždaras apsiskaitėlis („eruditas“) mokytojas, nenorintis pratęsti savo giminę --> 2) jo veikiamas Vaciuкас, kuris iš pradžių įninka į knygas, paskui „eina per mergas“, o galop, nematydamas tolimesnio gyvenimo, pasikaria (nors žmona jau vaikščiojo „su pilvu“) --> 3) pastarojo paslaptingos mirties paveiktas „žmogelis“, kuris iš pamatų keičia savo elgesį, tampa kone „geruoju samariečiu“, bet galop išėina, kur akys veda --> 4) visą prasmių lauką integruojantis autoriaus požiūris; jis sleidžiamas objektyvistiniu, neretai bihevioristiniu vaizdavimu, ne siekiant aiškinti(s) personažų poelgių, o netiesiogiai teigiant, kad jie iš esmės nepaaiškinami paprasta kalba. Reziumuojant, autorius tarsi sugestijuoja, jog žmoguje tvyro nesąmoningumo telkiniai, kurie tam tikrais tarpsniais pakreipia jo elgseną, jauseną; juos autorius bando įvardyti kiek ambivalentišku novelės pavadinimu „žmogiškumo jėga“.

III

Šį kūrinį, žinoma, galima interpretuoti abstrahuojantis nuo konkrečių vietos ir laiko aplinkybių, nors kai kurios detalės (nėščiajai brigadininkas nepaskyrė ravėti cukrinių runkelių normos ir kita) aiškiai nurodo į pokario laikotarpį.

Kitos tokio tipo novelės, pavyzdžiui, „Ledynų šauksmas“, „Užšalusios skulptūrų akys“, labiau orientuotos į universalų parabolės lauką ir susisiečia su kafkiškuoju pasauliu. Būdinga, kad sudarydamas savo rinktinę Aputis universalių ištarmių kūrinius įtraukė į paskutinę trečiąją dalį ir suteikė jai iškalbingą apibendrintą pavadinimą „Lemties veidrodis“:

Didžiama autoriaus kūrinių vis dėlto varijuoja pagal realybės dimensijas atpažįstamas realijas, nors patys tekstai aprėpia kur kas turiningesnes, empirinės tikrovės matmenyse neišsitenkančias patirtis. Tai patvirtina ne vieno tyrinėtojo studijos, kuriose iškeliami nauji euristiniai aspektai, atskleidžiantys diskurse užkoduotas prasmes. Taip chrestomatinę novelę „Dobilė. 1954 metų naktis“ interpretuoja jaunosios kartos literatūrologas Paulius Jevsejevas, pasiūlydamas semiotiniais instrumentais iškelti ezopinės raiškos mechanizmus. Jis analizuoja smulkias pasakojimo monadas, iškelia jose reikšmių destabilizacijos atvejus – „kontekstinės informacijos perviršį žyminči[a]s svetimyb[e]s, išbaigianči[a]s ezopinį pasakymą – tai ‚traukiniai‘, ‚miško linija‘ ir ‚tolimos šalies radijo stotis“¹⁰. Pasak tyrėjo, tekste tvyrantis „nerišlumas čia nėra tiesiog literatūrinio rašymo trūkumas. Šiuo atveju tai yra būdas, kuriuo tekste pasirodo ezopinis dvilypumas: toks miglotas rašymas išmuša skaitytoją iš įprastinio skaitymo režimo ir skatina ieškoti naujų suvokimo atramų.“¹¹.

Pateikiu tokios interpretacijos kontūrus ne todėl, kad laikyčiau ją vienintele pagrįsta ir adekvačia, o kad pademonstruočiau galimybes, kokias teikia ši palyginti skaidri Apučio novelė, paprastai skaitoma pagal tradicines prieigas (vaiko – motinos pasaulis). Juo labiau, kad gausiuose jo kūriniuose, iš pirmo žvilgsnio nesukeliančiuose interpretacinių kliudžių, atidžiau įsiskaičius randasi klausimų, kuriuos įvardyti bandome neapibrėžtais pasakymais – „kažkoks ilgesys“, „metafizinis nerimas“, „kažkokia grėsmė“ ir panašiai. Kitokie perskaitymo variantai taip pat atveria novatoriškus interpretavimo galimumus.

Nijolė Keršytė analizuoja novelę „Praradimo aidai“ gretindama ją su didinga Marcelio Prousto epopėja ir išgliaudo imponuojančias paraleles. Ji, be kita ko, kalba apie „tyliąją atminties rezistenciją“ ir reziumuoja nurodydama panašumus traktuojant „didįjį laiką“:

10 Paulius Jevsejevas, „Ezopo kalba kaip semiotinis mechanizmas“, in: *Tarp estetikos ir politikos: Lietuvių literatūra sovietmečiu*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015, p. 303.

11 *Ibid.*, p. 301.

Išgyvenamo (egzistencinio) laiko pasakojimuose laikas yra prasmę produkuojanti terpė. Čia pats suvokėjas ir jo suvokimas yra laikiškas, tiesiogiai priklausantis nuo laiko praeigos. Šių pasakojimų analizė parodo, kaip skirtingai gali būti patiriamas (suvokiamas) laikas. Tarp Prousto ir Apučio esama vieno neabejotino panašumo: laikas yra ne tik pasakojimo tema, bet ir pasakojimo organizavimo principas. Tam tikru būdu organizuotas pasakojimas mums pasakoja apie *laikinę patirtį kaip vienokį ar kitokį buvimo pasaulyje būdą*.¹²

Platėliausia prozininko novelių grupė sietina, iš dalies netiesiogiai, su nekvėstionuojama antisovietine autoriaus laikysena, kurią gerai suvokė ir oficialios valdžios instancijos. Antai už rinkinį *Sugrįžimas vakarėjančiais laikais* rašytojui buvo pripažinta (bet nepaskirta) 1978 m. Valstybinė premija. Ši istorija visuotinai žinoma, jos aplinkybės nekart aprašytos, pavyzdžiui, Petro Bražėno monografijoje. Vis dėlto ir tada, *anais laikais*, autoriaus kūrinų svarba jau buvo puikiai suprasta, tiesa, valdžiai sugestijos buvo ne visai priimtinos. Juo labiau, kad Apučio knygos buvo paklausios, populiarios: minimas rinkinys išleistas 10 tūkstančių egzempliorių tiražu, mūsų laikų mastais – dideliu. Dar plačiau sklido kitos knygos – apysakos *Tiltas per Žalpę* (1980), rinktinė *Gegužė ant nulūžusio beržo* (1986, rašytojo 50-etis) – 20 tūkstančių, apysakos *Skrudėlynas Prūsijoje* (1989) vėlyvuojū sovietmečiu – 30 tūkstančių.

Dar 1971 m. Aputis aiškiai formulavo savo bendrąją poziciją, neabejotinai aktualią ir mūsų dienomis:

Ar ne dėl to paviršutiniško išsiauksinimo žmogus taip sparčiai garma į dvasios nuopuolį? Tikrai yra pigūs ir miesčioniški spaudoje mirgantys žodžiai apie pagarbą ir meilę dirbančiam žmogui, tuo tarpu kai tas žmogus savo galva nė per lašelį negali prisidėti prie savo šalies reikalų [...].¹³

Tokių žodžių ir tokios pozicijos aktualumą suvokia ir 1970 m. gimusi Renata Šerelytė, kuri atpasakoja rašytojo mintis, išsakytas nykiais brežnevizmo laikais. Ji apibendrindama ir sugretindama su mūsų dienomis dar priduria:

12 Nijolė Keršytė, „Gyvas praėjusysis laikas (J. Aputis ir M. Proustas)“, *Baltos lankos*, Nr. 34, 2011, p. 67.

13 Cit. iš Renata Šerelytė, „Klausimai idealistui“, *Šiaurės Atėnai*, 2006 05 13, p. 2.

Peržvelgęs Juozo Apučio kūrybą (nuo chrestomatinėmis tapusių novelių iki prieštarinčiai sutikto romano „Smėlynuose negalima sustoti“, apysakų ir triptikų, „atverstinių novelių“ tomo ir ką tik pasirodžiusios pokalbių ir esė knygos „Maži atsakymai į didelius klausimus“), suvoki, kodėl šio autoriaus kūriniai nebuvo kotiruojami sovietinės valdžios, o ir šiuolaikinė politinė ir kultūrinė nomenklatūra, lengvai perėmusi masinės kultūros vertes ir kriterijus, regis, žvelgia į Aputį iš aukšto ir iškelia kitus, prekinčius, reklamos išblizgintus vardus.[...] Jautri rašytojo etinė laikysena ir humanistinių vertybių prioritetas ir kūryboje, ir gyvenime vargu ar gali atitikti žmogų niveliuojančios sistemos tikslus, kad ir kokia būtų sistema: tariama sovietinė lygiava ar demokratinis kapitalizmas. Kad ir kokiais gražiais žodžiais apie žmogaus teises ir laisves visa tai būtų pridengta.¹⁴

Galbūt todėl į sovietmečiu parašytus savo kūrinius rašytojas žiūri jų nesidrovėdamas, su neslepiaumu pasididžiavimu ir dvasios ramybe. Tuomet išryškėjusios koordinatės, kaip retai nutinka, išliko visą gyvenimą beveik nepakitusios. „Aš nė vienos sovietinės dulkės nuo savo kūrinių nepūčiau ir nepūsiu. Man atrodo, kad aš jų ten ir nepadulkinau“, – sakė Aputis interviu Ramūnui Gerbutavičiui¹⁵.

Skirtumai suvokiant rašytojo kūrinius praėjus keliems dešimtmečiams keistai ryškėja kalbant apie juose vaizduojamas realijas, atributiką ir jų pamatų interpretuojant autorines intencijas. Būdingas laiko slinktis pastebi dabartinė skaitytoja, kuri taip nusako savo įspūdžius:

Perskaičius naujos Juozo Apučio knygos „Vieškelyje džipai“ pavadinimą, kilo gana skirtingos asociacijos. Tai nuskambėjo ir kaip dviejų laikotarpių jungtis, ir kaip skirtis. Žodis „vieškelis“ nuaidi lyg anachronizmas, praeities liekana, labiau skirta arkliams, o ne džipams (iš čia kyla jų skirtybė). Kita vertus, juo važiuojantis džipas padaro vieškelį mūsų laikų realija ir susieja skirtingas epochas. To tikėjaisi ir iš knygos: klaidžiojimo po praeitį moderniais (postmoderniais?) džipo ratais.¹⁶

Toks netikėtas paradoksalus sugretinimas savaime peršasi panaudojamas, kada norisi vienu akipločiu užgriebti visą Apučio kūrybą, – jos suvokimas mūsų

14 *Ibid.*

15 Ramūnas Gerbutavičius, „Juozas Aputis. Žvelgiu į pasaulį pro prapūstą langą“, *Lietuvos rytas*, 2008 03 25, p. 24.

16 Elena Žukauskaitė, „Po praeitį – moderniais džipo ratais“, *Nemunas*, 2006 01 26, p. 8.

sąmonėje per (jau) pusšimtį amžiaus, kaip atrodo, tarsi osciliuoja tarp tradicinių kaimo vertybes puoselėjančio prozos modelio ir universalios egzistencinių matmenų raiškos. Pirmąją interpretavimo perspektyvą savo lietuvių literatūros istorijoje tarsi reziumavo ir įtvirtino Vytautas Kubilius, prozininko pasaulį užsklendęs kiek ankštokoje sakralizuotoje patriarchalinėje erdvėje ir solipsistiško personažo jausenoje. Pasak kritiko, rašytojo vaizdavime nėra vietos universaliems paraboliskams vaizdams, jis

nuo universalių moderniosios prozos modelių [...] sąmoningai pasuko į vietinių realiųjų faktūrą, sakinio pasakojimo formas, deklaruodamas *vieno* herojaus lūpomis: kol *manyje* tebesiūbuoja *mano* vaikystė ir *mano* kaimas, *mano* tėvai ir *mano* proseneliai, *aš* daugiau žinau už *tą*, kuris matė visuose savo tokijuose ir romose [paryškinta *mano* – AK].¹⁷

Sunku suvokti, kodėl toks įžvalgus literatūros diagnostikas ir vertintojas vienpusiškai regėjo Apučio kūrinis: juk tuo metu jau buvo išleistos jo apysakos *Tiltas per Žalpę*, *Skrudėlynas Prūsijoje*, *Vargonų balsas skalbykloje*, taip pat publikuota daug novelių su paraboliskumu užtaisais.

Interpretuojant šiuose kūriniuose vaizduojamus personažus, įsviestus į tokį pasaulį ir tokį laiką, sklaidžiasi tikroji žmogiškumo kondicija, neretai užšifruota nesąmoningumo ir nevalingų poelgių raktu.

Gauta 2017 04 15

Priimta 2018 03 24

17 Vytautas Kubilius, *XX amžiaus literatūra: Lietuvių literatūros istorija*, Vilnius: Alma littera, 1995, p. 593.

Return to Our Times: Juozas Aputis's Relevance “Then” and “Now”

Summary

The author of this article uses narratological and semiotic analysis to conduct a new reading of Juozas Aputis's classic stories, while at the same time engaging in a dialogue with interpreters who have used different methodologies. Having established that Aputis writes about fundamental existential matters, the author of the article discusses how his texts communicate experiences that cannot be contained by empirical reality – the unconscious reservoirs within human beings that occasionally distort our behavior and feelings. According to the narrated events, the narrator is not only an observer of action but also an engaged participant in it and one who always remains empathic toward oppressed characters and the world at large. This kind of empathy is further developed in the works of twentieth century Lithuanian prose classic Jonas Biliūnas. The author of the article argues that readers' understanding of Aputis's prose oscillates between the model of prose that promotes traditional rural values and more universal dimensions of expression.

Keywords: Lithuanian prose, Juozas Aputis, short story, late Soviet period, parable.
